

GOMBOS Péter

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Neveléstudományi Intézet

ORCID: 0000-0002-8172-0557

gombos.peter@uni-mate.hu

A két világháború közötti magyar szépirodalmi utópiák, disztópiák¹

A tanulmány két műfaj, az utópia és a disztópia két világháború közötti megjelenését mutatja be Magyarországon. Mindenekelőtt röviden tisztázom a műfajok egymáshoz való viszonyát, indokolva azt is, miért nem tekinthetők azonosnak.

A következő részben a történelmi háttérrel mutatom be. Ez már csak azért is indokolt, mert jól látható az összefüggés az ország állapota és az érintett műfajú regényeinek stílusa, eszköztára s általában az alacsony száma között. „A nemzet élő és legnagyobb fájdalma inspirálja ugyan a történettudományokat és a publicisztikát, de nem talál méltó kifejeződésre a szépirodalomban.” – írta Szerb Antal (1991) erről.

Írásom fő részében Karinthy Frigyes Capillaria (1921), Kürthy György Mars (1926), Sebes Árpád Doktor Gulliver a sarkvidéken (1930) és Babits Mihály Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom (1933) című regényét tárgyalom. Karinthy és Babits művét valamelyest részletesebben elemzem – erre okot ad színességük, kidolgozottságuk és jelentőségük is. A két nagyszerű író remekműve mellett kevésbé tűnnek eredetinek, szellemesnek Kürthy és Sebes történetei. S közben Babits és Karinthy disztópiái is alig hasonlíthatók össze, hiszen az egyikben a humor, az irónia határozza meg az atmoszférát, míg a másikban a reménytelenség.

Kulcsszavak: disztópia, utópia, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Kürthy György, Sebes Árpád

Bizonyos szempontból egyszerű feladatra vállalkozom, hiszen egy jól meghatározott időszak (a két világháború közötti évek²) viszonylag jól meghatározható műfajú (utópia/disztópia) regényeit mutatom be. Persze, gyorsan kiderül, hogy korántsem ennyire egyszerű a helyzet – egyik esetben sem.

Az időbeli korlátozás csupán két esetben okozott fejtörést, de egyik esetben sem volt könnyű a döntés, s fontos is ezekről beszélni. Karinthy Frigyes *Utazás Faramidóba* című regénye 1915-ben jelent meg, így még nem tartozik bele a kijelölt intervallumba. Ám ez

¹ A tanulmány a 2022-es, MMA MMKI rendezésében lezajlott „A II. világháború kulturális emlékezete” c. konferencián elhangzott előadás bővített változata: <https://www.youtube.com/watch?v=LoNbX6GvGac>

² Érdekes, bár jelen írás szerzőjének döntését nem befolyásolta, hogy Veres Miklós éppen az e korszak előtti időszak hasonló műveit elemzi, egyébként remek tanulmányában (Veres 2013).

esetben megnehezítette az ítéletet, hogy a *Capillaria* előzményéről van szó, amely hat évvel későbbi, így már tárgya e dolgozatnak. Mivel azonban a történetek nem épülnek egymásra, így előbbi művet nem ismertetem, csak utalok rá.

Időben a másik véglet Szathmári *Kazohiniája*, amelyet ugyan már 1935-ben elkezdett írni, de az első – s korántsem végleges – változata csak 1941-ben kerülhetett az olvasók kezébe. Itt az könnyítette meg a dolgomat, hogy a ma ismert, a szerző által is utolsónak tekintett verzió csak 1957-ben jött ki. Így tehát ez sem lett elemzés tárgya, de utalni erre is muszáj néhol.

Sajnos hasonló okból ki kellett, hogy maradjon Gáspár László 1945-ös regénye, pedig ezzel a művel „a világ legelső disztópikus alternatív náci univerzumát egy magyar szerző alkotta meg, Mi, I. Adolf címen” (Domokos 2024: 57).

Nem minőségi okokból, de néhány regényről csak lábjegyzetben emlékezem meg. A korszakban hat olyan utópia/disztópia született, amely inkább az ifjúsági irodalomba sorolható. Bár van közöttük olyan, amelyik eredetibb, érdekesebb, mint a későbbiekben bemutatott művek némelyike, többségük átlag alatti színvonalú – természetesen nem az ifjúsági mivoltuk miatt³.

Ugyancsak mérlegelni kellett azt, hogy a műfaji meghatározásnál mennyire veszem figyelembe a disztópia és az utópia szétválasztását, hiszen több kutató az előbbit inkább utóbbi alfajának tekinti. Hogy magyar példát hozzak, Tóth J. Zoltán *Az utópia mint disztópia* című tanulmányában (2019) is fontosabbnak tartja az azonosságokat. Bár magam nem értek egyet a címben is leírt állítással, de Tóth egy egészen más tudományág felől közelít a kérdéshez, így érthető az álláspontja. Én ugyanakkor lényegesnek tartom, hogy miközben mindkét műfaj a szerző *jelenének* rendszerével szembesít, ezt egészen másképp teszi. Az utópia pozitív példát ad, az antiutópia elrettent, elborzaszt. Vagyis az írók mindkét esetben a jelent tartják az igazi problémának, de a disztópia alkotója ezt egy ennél is rosszabbhoz vezető út állomásának tekinti, míg az utópiáknál esélyt kap a társadalom a jobb, sőt a legjobb felé elmozdulni⁴.

³ Kovács János *A tudós tanár csodálatos álma* (1923) című utópiája egyszerre meseszerű és abszurd. A többmillió évet átálló tudós egy tökéletes fejlettségű lepkevilágban találja magát, s gulliveri kalandokba keveredik. Érdekes, hogy az elkorcsosult emberutódok társadalmát bemutató szakasz disztópikus betétként jelenik meg a műben. Radóné Kempner Magda *Integrállények* (1926) című utópiája fantáziadús, szellemes, eredeti szöveg. Az integrállények társadalmá megglehetősen utilitarista, de a közéljük csöppent ember számára mindig az derül ki, hogy furcsa döntéseik mögött logikus, progresszív gondolkodás van. Lengyel Menyhért *A boldog város* (1931) című regényének helyszíne Utópia, amely az USA-ban található, s fejlettségében nem igazán előzi meg korát. Az osztályokba sorolt, a pénzt nem ismerő polgárok viszont harmóniában élnek, s az odatévedt főhős is könnyen beilleszkedik közéljük. A tökéletességhez egy dolog hiányzik csak: az érzésekkel – s különösen a szerelemmel – nem tudnak mit kezdeni. Ligeti Sándor *A bűvös erszény* (1934) című utópiája meglepően szórakoztató és eredeti. A jogban és gazdaságtudományban járatos szerző egy működőképesnek tűnő, a vagyonnélküliségen alapuló társadalmat ír le. Különösen a gazdasági részek érdekesek, Ligeti nem egy ötlete meg is valósult azóta. Drozdy Győző *Aurora borealis* (1937) című utópiája érdekes ötvözet a Verne által megálmodott technikai civilizációnak és a századokkal korábbi gondolkodók leírta, tökéletes, keresztény társadalmaknak. A megjósolt találmányok között ott van a napelem és a mosógép is. Orbán Dezső *F. D. 6438* (1939) című regényének alapötlete remek – az elbeszélő ugyanis a 26. századból tekint vissza egy 22. századi eseményre (úgy mond „történelmi regényt” ír) –, de a terjenegős stílus és a körülményes történetvezetés sokat ront a könyv értékén. Nagyszerű technikai ötletek (pl. mobiltelefon) mellett áltudományos butaságok fűszerezik a történetet, mindezt zavaróan explicit didaxissal.

⁴ A témáról lásd még Czigányik (2019).

Érdekes, hogy míg egy disztópia ellentéte egy utópia lehetne, az utópia „inverze” viszont biztosan nem egy disztópia lenne. Ahogy Király Jenő találóan megjegyzi: „Az utópia ellentéte a fennálló rend igazolása” (Király 1994: 233).

Ami némileg megkönnyítette a terminushasználatot és a „válogatást”: a 20. század nagy hatású, „irodalmilag is jobban sikerült” művei jellemzően disztópiák (Balázs, 2006). De időben korábbra és későbbre nézve is ugyanezt állapíthatjuk meg, az utópiák jelentősége inkább a társadalomtudósok számára mérhető. Érdekes ugyanakkor, hogy a vizsgált időszakban csak az ifjúsági művek között vannak utópiák, ott viszont majdnem mindegyik az.

Fontos kérdés, hogy a választott (illetve az azt megelőző) időszak történelmi-társadalmi eseményeinek láthatóan befolyásolták-e az írókat, egyszerűen fogalmazva: más (típusú) disztópiák születtek-e a két világháború között, mint korábban vagy később. A válasz természetesen igen, s persze a „miért” az igazán érdekes kérdés. Ehhez azonban egy kicsit meg kell vizsgálnunk a korszakot.

Kezdjük ott, hogy a vesztes háború traumája nálunk rögtön a világégés után újabb „municíót” kapott. S bár a Magyar Tanácsköztársaság csak 133 napig élt, s bár hamarosan „az importált forradalomnak nyoma sem maradt” (Szerb A. 1991, 492), azért a hatása nagyon is érezhető volt a közéletben. Megint csak Szerb Antalt idézve: „sokan voltak, akik előző nap még az internacionálét dúdolták, és most könnyek között fújták a Himnuszt és az Eger-bergert.” (Szerb A. 1991, 492).

Ráadásul a – két értelemben is – *tanácstalan* magyarok két különböző irányban keresték a kiutat. Míg egyesek elkezdték kutatni a vallásosság és a nacionalizmus modern útjait, a „tömeg és a hangosak” inkább csak tartalmatlan frázisokat találtak... (Szerb A. 1991, 492). Különös ugyanakkor, hogy míg a Tanácsköztársaság idején nagy energiákat fordítottak arra, hogy explicit jövőképet mutassanak be, külföldi és hazai szerzők tollából egyaránt megjelentek utópisztikus (ámbár akkor nagyon is reálisnak tartott) írások, „oktatási utópiák” (Vörös 2017), a következő időszakban alig látjuk jelét hasonló törekvéseknek.

S mire enyhült volna „a kor valóságiszonya” (Szerb A. 1991, 497), újabb csapások érték az országot⁵. S e tragikus korszak – talán meglepő módon – nem hatott inspirálóan az írókra. Az még valamelyest érthető, hogy a korábbi évtizedek népszerű utópiamotívumai – leginkább a nők egyenjogúsága, a gazdasági fellendülés, az oktatás és a kultúra fejlődése (S. Sárdi 2008) – feledésbe merültek egy időre. „A nemzet élő és legnagyobb fájdalma inspirálja ugyan a történettudományokat és a publicisztikát, de nem talál méltó kifejeződésre a szépirodalomban.” (Szerb A. 1991, 497) A kor irodalma – a húszas évekről beszélünk – távol került a korszak igazi problémáitól. Ha szűkebben az utópiákat nézzük, semmiképpen sem túlzó Gál Andrea megállapítása: „A világháborúval kezdődően [...] a magyar utópia történetében is egy teljesen eltérő kor kezdődött.” (Gál 2019:34)

Az irodalom tehát nem igazán segített a gyász feldolgozásában, s mindamellett az emberek nem voltak már kíváncsiak „új szenvedésekre” sem. Pedig éppen a disztópiáirók kedvelt eszköze s egyben talán sikerük titka is, hogy „a sötétség és az erőszak ellenére a szerzők mindig hagynak egy kis reményt” (Boose 2018: 76), némi optimizmust csempészve az olvasók életébe. Ám Magyarországon mintha ebben a receptben sem hittek volna – ekkor még. Jól mutatja a Horthy-kor sajátosságait a korabeli diskurzus az Egyesült

⁵ Érdekes, de már egyértelműen a történelemtudomány területéhez kapcsolódó kérdés, hogy ez elkerülhető lett volna-e. Szekfű Gyula szerint nem, a tragédia valójában egy százéves hanyatlás záróakkordja volt. Lásd Romsics (2007).

Államok kapcsán. Politikai oldaltól szinte függetlenül (!) egyszerre jelent meg utópisztikus álomként és elborzasztó példaként is az USA aktuális rendszere⁶.

De hogy végre egy pozitívumot is hozunk: jól láthatóan felértékelődött ugyanakkor a tudomány szerepe. Szerb ezt Klebelsberg érdemének tartja (Szerb A. 1991), ám jócskán benne van ebben a nemzetközi „tendencia” is. Aligha véletlenül jelentek meg ekkoriban időben viszonylag közel egymáshoz reveláció értékű tudományos eredmények, írások. Az 1910-es években Srínivásza Rámánudzsán a matematika területén tett jelentős felfedezéseket, Einstein relativitáselmélete (1916) a fizikát, Freud *Bevezetés a pszichoanalízisbe* (1917) című könyve a pszichológiát, Heidegger *Lét és idője* (1927) a filozófiát „bolygatta meg”, de ide sorolható Propp *A mese morfológiája* (1928) című munkája is, amely az irodalmi szövegek kutatásában mutatott új irányokat. És meg kell említenünk Mihail Bahtyint is, aki talán éppen az 1920-as években írta meg legfontosabb műveit – ráadásul nemcsak az irodalomtudomány, de a filozófia területén is nagy hatást gyakorolva az utódokra.

Mindehhez elképesztő technikai fejlődés társult. A lóvasutak helyét átvették a villamosok, megjelent a közvilágítás, elindul a budapesti földalatti, s megjelentek az első repülőgépek is. Csoda, ha a korszak legjobb írói szinte mind kipróbálták magukat a sci-fi műfajában is?

Érdemes megnézni a világirodalmi hatásokat, melyik külföldi antiutópiák hathattak a hazai alkotókra. H. G. Wells *Az időgép* című disztópiája 1895-ös, Zamjatyin *Mi-je* 1924-es, Huxley *Szép új világa* 1932-es – hogy csak a legjelentősebb regényeket említsük⁷. Bár nem mindegyiknek jelent meg gyorsan magyar fordítása, számtalan utalást találunk arra, hogy íróink ismerték, fontosnak tartották ezeket. Sőt, nemegyszer egyértelműen kimutatható a hatás is – erre később konkrét példát is hozok.

E klasszikusokon kívül természetesen minden nemzetnek megvoltak a saját egyéb előzményei is (Đergović-Joksimović, Z., 2000), nálunk a 19. század utópikus művei – Jósikától Tótvölgyi Tituszon át Jókaiig – jó alapot adtak a 20. századi utódoknak.

Nézzük hát – időrendben – a korszak antiutópiáit, mindenekelőtt a más szempontból is előre veendő Karinthy Frigyes regényét.

Karinthy „a leghíresebb, legnépszerűbb, a legtöbbször olvasott, idézett, emlegetett humorista – holott tulajdonképpen filozófus volt” (Hegedüs 1976: 353). Hegedüs Géza állítása hallatlanul találó a zseniális íróval, műfordítóval kapcsolatban, ráadásul egy olyan pontra mutat rá, amelyet ritkábban hozunk fel vele kapcsolatban. Mert a szerző „vicces” oldalát szinte mindenki ismeri, annál kevesebb szó esik a filozófusi vénájáról. S az is említésre méltó, hogy a humor és a bölcsélet akár egy művén belül is megjelent – gulliveriádái jó példák erre. Talán nem mellékes megjegyzés, a kortárs disztópiák egyik elemzője, Philip Reeve szerint a sikeres mai antiutópiák többségéből hiányzik a humor (Reeve 2011). S ezzel bizony nehéz lenne vitatkozni. Karinthy ugyanakkor jó érzékkel adagolta a komikumot írásaiba.

De hogy is került a nagyszerű novellista-költő a gulliveriádák közelébe? Először is rajongott a technikáért, az új találmányokért, különösen a repülésért, tudjuk, hogy ült például a Zeppelin is (Veres 1990). Érthető hát a vonzódása a jövőképekhez, a sci-fikhez. Szintén kevésbé ismert tény, hogy több írása is volt a műfajban. Tudományos-fantasztikus

⁶ Erről részletes elemzést olvashatunk Sipos Balázstól (2015).

⁷ Magyarországon alig ismert regény Katharine Burdekin *Swastika Night* („A horogkereszt éjszakája”, 1937) című disztópiája, amely akár Orwellre is hatással lehetett. Legalábbis néhol figyelemre méltó a hasonlóság (Patai 1984).

novelláit – jóval halála után – a Kozmosz Fantasztikus Könyvek sorozatában is kiadták, *A delejes halál* címen.

Másrészt – s ez sem közismert vele kapcsolatban – fordítóként is kapcsolatba került Swift Gulliverjével. Először tehát az eredeti művel dolgozott – szokás szerint eléggé szabadon kezelve a szöveget –, majd folytatás(oka)t is írt. Érdekes, hogy már az első magyar változatban (1905) is ott volt a neve Szentkuthy Miklósé mellett, az 1914-es fordítást pedig ő jegyezte egyedül.

Első saját gulliveriádája, az *Utazás Faremidóba* a felületes olvasó számára utópiának tűnhet, melyben a szerző mintha a gépi világ apoteózisát hirdetné. S lenne is ebben logika: a világháború idején nem Karinthy lett volna az első művész, aki megcsömörlik az emberiségtől, aki csalódik az emberi döntésekben. Bár az irónia a szolaszik földjén háttérben marad, a keserűség, az egyet nem értés jócskán ott van a sorok között, s végül ez a mű is éppúgy antiutópia, mint a „folytatás”, a *Capillaria* (1921). Amelynek tehát a műfaji besorolása egyszerűbb, de az értelmezése már korántsem annyira. Ez a disztópia afféle röpirat a nők ellen? Vagy éppenséggel a férfiak ellen? Mielőtt erre válaszolnék, néhány érdekesség a keletkezés körülményei kapcsán.

Karinthy 1918 elején kezdi el írni a regényt, de csak 1921-ben jelenik meg, s a történet második felét már 1920-21 körül fejezte be. Vagyis a gulliveriáda alapötlete s első fejezetei – szám szerint valószínűleg hat (Balogh T. 2000) – az író Judik Etellel, Bogával kötött házassága alatt születtek meg. A mellett a nő mellett írta, akinek a halálát (1918 októberében a spanyolnátha áldozata lett) sosem tudta feldolgozni: „Így halt meg, hogy a pokol minden kínját gyötrődjem át, amiért szerettem, hogy nem tudtam beszélni róla...” (idézi Balogh 2000: 2). Minden ismerősük szerint harmonikus, támogató szerelem ért tragikus véget (Borgos 2009).

Az író 1920 januárjában ismerkedik meg Böhm Arankával, akivel viharos gyorsasággal egymásba szeretnek – a nő gyorsan elvállal, s még nyáron össze is házasodnak. Kapcsolatuk egészen más, mint Bogával, több visszaemlékezés szerint Aranka „gonosz”, „kacér”, „kegyetlen” volt, ám nagyon valószínű, hogy ez csupán egy felvett szerep volt, amely megfelelt a kor femme fatale-okkal kapcsolatos elvárásainak. Borgos Anna tanulmányában részletesen elemzi mindezt – korabeli szem- és fültanúk beszámolóí alapján –, s abban például Devecseriné, Kosztolányiné és Németh Andor is egyetértett, hogy a „kegyetlen díva” képe nem légből kapott volt. Németh szerint: „Karinthyéről általában az volt az emberek véleménye, hogy szörnyen gonosz nő. Ezt azonban elsősorban maga Karinthy né terjesztette el magáról, hogy pukkassza barátnőit, főleg Kosztolányinét.” (Borgos 2009: 237).

Házasságuk olyan volt, mint egy színdarab. Mint egy mozgalmas, drámákkal, harcokkal, verekedésekkel (!) teli darab – nem vígjáték, noha voltak bőven derűs pillanatok is. Devecseriné szerint a viharos, néhol megbotránkoztató, jórészt nyilvánosság előtt zajló jeleneik mögött kapcsolatuk dinamikus változása állt. Kosztolányiné ugyanakkor arról vall, a házaspár tagjai mintha ellenfélnek tekintették volna egymást. Jellemző módon 16 év együttélés alatt egyszer sem tegezték le egymást... (Borgos 2009)

A *Capillaria* H. G. Wellshez írt levél-előszavában mindenestre találkozhatunk egy dominával, akiben – aligha tévedünk – Böhm Arankát véljük felismerni: „...és megjelent az élet színpadán az Önérzetes Nő, ez a nemi szélhámos, akit ünnepeltek és csodáltak ugyanakkor, amikor a nemével szélhámoskodó férfit lenézték, megvetették és kiközösítették.” (359. o.)

Ha valakiben felmerülne a kérdés, hogy kerülhet az előszóba a későbbi feleség: Karinthy – a regényt fogadó értetlenség miatt – 1925-ben egészítette ki a művet e szövegrésszel. Érdekes módon ez először a német kiadásban jelent meg, s csak aztán a kibővített magyar változatban.

A nők negatív ábrázolását fókuszba helyező értelmezés mellett szólhatnak Karinthy korabeli olvasmányélményei is: a nőgyűlölő Strindberg, a nőket ugyan nem ismerő, de róluk minden rosszat leíró Weininger vagy a szellemes asszonycsúfoló paradoxonjairól is ismert Bernard Shaw (Balogh T. 2000). De ugyancsak tanulságos az, amikor Gulliver rájön, hogy csak úgy teheti hatékonyabbá Opolával, az oihák királynőjével való társalgását, ha nem a füleibe, hanem hajlékony és lágycsípőjének egy bizonyos pontjára leheli csiklandozó mondanóját...

Csakhogy legalább ilyen egyértelmű jelzéseket kapunk a regényben a szerző férfiakkal kapcsolatos véleményéről: a bullokok (a férfinem megjelenítői a történetben) már első megjelenésükkor negatív jelzőket kapnak: „furcsa rovar”, „különös állat”, „utálatos kis férgek” stb. De Gulliver nemcsak külső tulajdonságaik miatt viszolyog tőlük. Az utazó e lények „kimondhatatlan butaságát” emeli ki, s ezen állítására több példát is hoz indoklásul. Amikor az oihák rájuk támadnak, sohasem védik magukat vagy egymást, sőt egy fajtájuk, az „úgynevezett gálánsok” a támadók védelmében neki is esnek fajtársaiknak, különösen a „strindbergeknék”.

„A bullokok igazi kritikája azonban akkor fogalmazódhat meg az olvasóban, amikor Gulliver látogatást tesz a bulloktelepen. Az ott tapasztalt fejtelenség, irracionalitás, a szubjektív hit mindenek felett érvényesnek tekintése Szathmári Kazohiniája behintelepének örületét idézi.” (Gombos 2009: 65)

Sok-sok példát hozhatnánk még a regényből, amelyek érvek lennének hol egyik, hol a másik oldalon. De az utólag írt előszóban maga Karinthy is eloszlatja a kétségeket: „Most már megmondhatom: Capillaria lidércnyomásos álma annak a felismerésnek nyugtalanító érzéséből született meg, hogy miként felelt a nő a fajtájából való kiközösítésre, a társadalomban való zsarnoki önkénnyel: miként bosszulta meg jogosabb és egészségesebb és eredményesebb önzéssel a hóbortos, értelmetlen, beteges férfiönzést, amivel megtagadta tőle az önmagát férfitársában, a másik émben felismerő én biztonságos, boldogító érzését.” (357. o.)

Kicsit távolabb lépve, általánosabban Robotos ezt így fogalmazza meg: „Szatirikus látásmódjában a férfi-női egyensúly újra helyre áll. Törzsúrásait kíméletlenül osztogatja erre is, arra is. A mosoly vészbírósa elé állítja a férfi-nő-viszony gyarlóságait.” (Robotos 1990: 132)

Bár a *Capillaria* sem került be a sokat idézett, emlegetett regények közé – talán értelmetlenül –, az aligha véletlen, hogy Kürthy György *Mars* (1926) című regénye teljesen feledésbe merült. Már abban sincs feltétlen egyetértés, hogy mi a jó műfaji megjelölés. Egyrészt sci-firől van szó, az ajánló szerint pedig „utópisztikus társadalmi regény”. Noha elsőre antiutópiának tűnik, van kritikus, aki vitatja már e besorolást is (Robotos 1990).

A történet szerint a vörös bolygóra érkező földi utazó (Frank Cox) egy technikailag nagyon fejlett s látszólag tökéletesen működő, a kommunizmusra emlékeztető társadalmat talál, amelyet százezer éve egy próféta tervezett meg. Ám az utilitarizmus, a mindenkire ráerőszakolt tökéletesség (lásd még Szathmári *Kazohiniáját*) ellen lázadók lépnek föl, s Cox is rádöbben arra, sem ez a „modell”, sem az Amerikában tapasztalt individualista-hedonista változat nem lehet üdvözítő az emberiség számára. Bár a regény érzékeny, fontos

társadalmi problémákat tárgyal, a szerző inkább a főhős megjárta útra fókuszál. „Természetes, hogy amikor Cox a Marson vett »lecke« után újra visszakerül a veszedelmes világűrbeli találgatótól félig elpusztult Földre, a regény cselekvénye megint átcsúszik a – mozi-vászon síkjára s »a romokon kivirágzó családi boldogság«-ának nem épen új motívumával záródik le.” (Rédey 1926: 866)

A Napkelet korabeli kritikusa azonban nem ebben látja a regény legnagyobb gyengeségét: „Az ilyenmű kozmikus kalandregények megírásának legfőbb nehézsége általában a reális és irreális elemek egybeolvasztásában rejlik. Wells ereje talán épen ez átmenetek boszorkányos ügyességű megoldásában van. Kürthy nagyobb apparátust hoz mozgásba s mégis csekélyebb illúziót kelt.” (Rédey 1926: 865).

Hamisítatlan gulliveriáda Sebes Árpád *Doktor Gulliver a sarkvidéken* (1930) című regénye. „Az utazó szemével látjuk ennek a különös államnak a hétköznapijait, megismerjük a pénzügyeit, az adórendszerét, a címek és rangok magyarázatát. Mindezt – a műfaj követelményeinek megfelelően – satirikus, gúnyos hangnemben. Ami a regény elfeledettségét indokolta, éppen e ragaszkodás a gulliveriádák hagyományaihoz. Míg Szathmári vagy Karinthy számtalan új ötlettel feszegette a műfaj határait, s csak az ő regényeket is nehéz egymáshoz hasonlítani, addig Sebes nem mert – nem tudott? – túllépni a biztos pontokon. Bátran karikírozta a honi társadalmi viszonyokat, felnagyítva áthelyezte őket a hideg sarkvidékre, de itt megállt.” (Gombos 2009: 68–69)

„Ügyes csúfondároskodás” – írja Illés Endre a kötetéről a Nyugatban (1931: 427), de összességében neki sincs jó véleménye a regényről („többet akart, mint amit adott”), s nem is kíméli túlzottan a szerzőt: „Alakjainak s a jégországbeli intézményeknek komikus, torz elrajzoltsága szintén egyszerű szorzási művelet inkább, mint komolyabb írói teljesítmény” (Illés 1931: 427).

Ha a *Capillaria* kapcsán igazságtalannak éreztük azt, hogy manapság kevés szó esik róla, akkor ez hatványozottan igaz Babits disztópiájára, az *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalomra* (1933). Persze, elképzelhető, hogy nem lesz ez mindig így, Szathmári disztópiáját – a *Kazohiniát* – például újra és újra felfedezik, majd elfelejtik. Nem magyar jelenség ez, hogy kortárs példát hozzunk: Margaret Atwood antiutópiája, *A szolgálólány meséje* hatalmas könyv- és filmsiker lett világszerte, több mint harminc évvel a megjelenése után. Mintha a közeg ma alkalmasabb lenne a befogadásra. Kérdés, hogy a helyzet, a környezet változott meg ehhez, vagy az olvasók/nézők lettek nyitottabbak, érettebbek (Gombos 2018).

Babits esetében nyilván elviszi a figyelmet a könyvről az, hogy elsősorban költőként tartják számon, holott nem túlzás azt állítani, hogy a prózája is kifejezetten erős. Nem meglepő erénye a regénynek a líraisága, talán kevésbé várt pozitívum ugyanakkor az a részletgazdagság, a „suvini nóvum”, a „világépítés” (Domokos 2019), amely amúgy nem jellemző a magyar antiutópiákra. Ugyancsak újszerű az a hang, az a meglehetősen nyomasztó atmoszféra, amely az 1984-gyel rokonítja a könyvet. Iróniának, humornak itt nyoma sincs, e tekintetben is az orwelli úton járt a szerző. „S ami számunkra különösen érdekessé teheti – s egyúttal ki is emeli az eddig felsorolt alkotások közül –, az a sajátosan magyar jelleg. Az, hogy ezeket a szereplőket maximum egy Jókai- vagy Krúdy-regényben tudnánk elképzelni, Wells vagy épp Orwell hősei nem így beszélnek, nem így viselkednek. Kamuthy, Schulberg professzor a magyar arisztokrácia tipikus képviselői – egy letűnt világba fennhézó göggel kapaszkodó emberfajta megjelenítői. A komor hangulatot éppen

az adja, hogy nyilvánvalóan hibás filozófiájukat bőszen hangoztatják, s az írói szándék a hatást nem tompítja iróniával.

»Drága asszonyom, az úgynevezett szellemi műveltség csak múló fázisa volt emberi fejlődéstörténetének.« – fejti ki a főhősnő anyjának Schulberg professzor. De nem mer mást vallani a lányát elveszíteni készülő apa sem: »A háború adóját éppúgy le kell róni, mint a természet adóját.« (Gombos 2009: 70)

Ugyancsak az orwelli rokonságra utal az, hogy miközben technikai fejlesztéseket, eszközöket viszonylag pontosan leír a szerző, közben más részleteket – tudatosan – „homályban hagy”. Az ok és vég nélküli háború, a kegyetlenség leírásának végletekig fokozása, a hadi ipar már-már irreális fejlettsége a hétköznapi állapotokhoz képest ismerős lehet – de ne feledjük, Babits *Elzája* 15 évvel az 1984 előtt jelent meg! S ugyancsak hasonló a reményteltség s persze végső soron teljesen reménytelen szerelem motívuma is.

Rába György wellsi utópiaként elemzi a művet, hangsúlyozva, hogy a regény figyelmeztetés a háborúba rohanó emberiség számára (Rába et al. 1965), ugyanakkor legalább ilyen fontos lehet a technokrata világban helyét kereső filosz – Elza – útkeresése. S ha már 'figyelmeztetés', az *Elza* megerőltetés nélkül nevezhető sci-finek, hiszen éppúgy benne van a holnapra vonatkozó figyelmeztetés, mint azok a társadalmi és technológiai változások, amelyek az egész emberi fajt veszélyeztetik (Domokos 2020).

S még egy lényeges megjegyzés: miközben akár a reménytelenség regényének is hívhatnánk az *Elza pilótát*, a Jegyzetekben Babits felvillantja a fényt, világossá téve azt is, miért csak kisbetűvel szerepel a könyvben isten:

„Megvalósulhat az örök harc világa is, rövidebb idő alatt, mintsem hinnők. De ez a könyv nem jóslat, hanem intés. De van egy nagy különbség a mi földünk és a regényben leírt planéta között. A regény kihagyja az Istent. Az örök harc földjét nem az Isten teremtette. S talán azon a földön, melyet az Isten teremtett, nem történhetnek ilyen dolgok. ... Mert a vallás ellen csak vallás harcolhat. [...] Sőt én azt hiszem: az olyan világból, ahol nem törődnek velem: el is tűnik az Isten.” (672. o.)⁸

Nem könnyű összegezni e dolgozat végén, hiszen a bemutatott négy regény alig mérhető egymáshoz. A két nagyszerű író remekműve mellett nehéz eredetiséget találni Kürthy és Sebes történeteiben. S közben Babits és Karinthy disztópiái is alig hasonlíthatók össze, hiszen az egyikben a humor, az irónia határozza meg az atmoszférát, míg a másikban a reménytelenség. Ha mégis summázni kell, két megállapítást tennék.

Egyrészt feltűnő a férfi szerzők dominanciája a műfajban, persze lehet erre magyarázat, még ha ma már furán is hangzik ez. Stanislaw Lem szerint: „A nagy álomszövegek egytől egyig férfiak voltak. [...] Álmodozhattak a nők, [...] de álmaik fokozatosan összegabalyodtak a mindennapok nyűgével-bajával” (Lem 1974: 170–171)⁹.

⁸ Hogy szó szerint kell-e érteni-e szakaszt, vagy éppen annak iróniája volna a lényeg, megosztja az értelmezőket. Lásd: Kocsis (2009), Lengyel (2009).

⁹ Érdekesképpen jegyzem meg: mostanra fordult a világ. Az elmúlt húsz év legsikeresebb disztópiaszerzői között többségben vannak a nők (Gombos 2013). S lassan így lesz ez Magyarországon is. Domokos Áron szerint: „A posztapokalipszis alkotói, szereplői, rajongói jellemzően inkább férfiak (a disztópiákban erősebb a női jelenlét), az egész zsáner maszkulin, s egyértelmű férfidominanciát mutat, köszönhetően valószínűleg a témának, melyben a káoszba, barbarizmusba fulladt világban csak a legerősebb maradhat életben.” (Domokos 2020: 14)

Másrészt megállapíthatjuk, hogy e korszaknak is vannak olyan regényei a magyar irodalomban, amelyek odatehetők a hasonló időszakban született, legjobb világirodalmi disztópiák mellé.

Irodalom

- Balázs Zoltán (2006): Utópia és disztópia. *Holmi*, 18(9), 1165–1167.
- Balogh Tamás (2000): „Csak férfi és nő van”. *Tiszatáj Diákmelléklete*, 9(69), 1–16.
- Boose, Greg (2018): Are Dystopian Novels Here to Stay? *Publishers Weekly*, 58(5), 76
- Borgos Anna (2009): „Az irodalom vetélytársa” : Karinthyiné Böhm Aranka. *Budapesti Negyed*, 3(65), 235–270.
- Czigányik Zsolt (2019): Utópia és utópizmus: egy irodalmi és politikai fogalom pár nyomában. *Korunk*, 30(2), 11–22.
- Domokos Áron (2024): Félelem és reszketés a nagynémet birodalomban. In: Limpár Ildikó (szerk.): *Tér-iszony : Szörnyűséges terek a populáris kultúrában*. Barót: Tortoma, pp. 57–72.
- Domokos Áron (2020): „Minden, ami növekszik, az egyszer elpusztul” : Végidők az irodalomórán. *Anyanyelvi és Irodalmi Nevelés*, 3(3–4), 5–27.
- Domokos Áron (2020): Posztapokalipszisek, birodalmi ábrándok és neutrotópiák Magyarország-jövőképek a kortárs tudományos-fantasztikus elbeszélésekben. *Anyanyelvi Kultúraközvetítés*, 3(1), 10–37. DOI: [10.33569/akk.2448](https://doi.org/10.33569/akk.2448)
- Domokos Áron (2019): Világgyár: SF-világépítés és -rekonstruálás irodalomórán. *Anyanyelvi Kultúraközvetítés*, 2(2), 58–96. DOI: [10.33569/akk.2390](https://doi.org/10.33569/akk.2390)
- Đergović-Joksimović, Zorica (2000): Featured Essay : Serbia Between Utopia and Dystopia. *Utopian Studies*, 11(1), 1–20.
- Gál Andrea (2019): Kísérlet a magyar utópia vázlatos történetére. *Korunk*, 30(2), 32–37.
- Gombos Péter (2019): A disztópiák Alkonyatjától a disztópiák alkonyáig? *Korunk*, 30(2), 49–55.
- Gombos Péter (2013): Kamaszlányok a világ megmentéséért : „fehér disztópiák”, avagy egy műfaj sikertörténete. In: Uő: *Dobj el mindent... és olvass!* Bp.: Pont Kiadó
- Gombos Péter (2009): *Utópiák és disztópiák a magyar irodalomban, különös tekintettel a gyermekirodalom antiutópiáira*. [PhD-értekezés] Pécs: PTE BTK
- Hegedüs Géza (1973): *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Bp.: Móra
- Illés Endre (1931): Doktor Gulliver a sarkvidéken : Seres Árpád regénye – Népszava. *Nyugat*, 1931. 24(20), 427.
- Karinthy Frigyes (é. n.): *Karinthyságok*. Bp.: Könyvkuckó
- Király Jenő (1994): *Frivol múzsa : A tömegfilm sajátos alkotásmódja és a tömegkultúra esztétikája 1–2*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Kocsis Lilla (2009): „Én csak jel és szimbólum vagyok”: *Utópikus vonások Babits Mihály Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom című művében*. [PhD-értekezés] Szeged: Szegedi Tudományegyetem
- Lengyel Imre Zsolt (2009): Elza pilóta: nézőpontok, didaxis, etika. *Irodalomtörténet*, ??(3), 344–358.
- Lem, Stanislaw (1974): *Tudományos-fantasztikus irodalom és futuroológia*. Bp.: Gondolat

- Patai, Daphne (1984): Orwell's despair, Burdekin's hope: Gender and power in dystopia. *Women's Studies International Forum*, 7(2), 85–95. DOI: [10.1016/0277-5395\(84\)90062-1](https://doi.org/10.1016/0277-5395(84)90062-1)
- Rába György et al. (1965): *A magyar irodalom története 5. kötet*. Szerk. Szabolcsi Miklós. Bp.: Akadémiai Kiadó
- Rédey Tivadar (1926): Kürthy György: Mars. *Napkelet*, 4(9), 865–866.
- Reeve, Philip (2011): The Worst Is Yet To Come. *School Library Journal*, 57(8), 34–36.
- Robotos Imre (1990): *A természet lángelméje vagy tréfája : Karinthy Frigyes nőszemlélete*. In: Angyalosi Gergely (szerk.): *Bíráló álruhában*. Bp: Maecenas
- Romsics Ignác (2007): A „katasztrófa” okai avagy „a mohácsok és a trianonok története” : Valóban „olyan logikus, hogy nemzedék hanyatlik nemzedék után”? *Korunk*, 18(7), 16–27.
- Sárdi Margit, S. (2008): Utópisztikus társadalomképek a sci-fi regényekben. *Múltunk*, 3(4), 61–72.
- Sipos Balázs (2015): Amerika mint modernizációs példa, utópia és disztópia a Horthy-korban. *Médiakutató*, 16(1), 73–88.
- Szerb Antal (1991): *Magyar irodalomtörténet*. Bp.: Magvető
- Tóth J. Zoltán (2019): Az utópia mint disztópia. In: Fekete Balázs – Molnár András (szerk.): *Iustitia emlékezik : tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. Bp.: TKJI
- Veres András (1990): „Rajongó tudomány, az a baj...”. In: Angyalosi Gergely (szerk.): *Bíráló álruhában*. Bp.: Maecenas Kiadó
- Veres Miklós (2013): A képzelet derült játéka : A dualizmus válságjelenségei az utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban. *Holmi*, 25(1), 67–82.
- Vörös Bálint (2017): „Az iskola minden gyermeket egy-egy kis lázadóvá nevelt” : Oktatási utópiák a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom : Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Bp.: Hajnalka István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, pp. 505–520.

SUMMARY

Utopias and dystopias in Hungarian fiction between the two world wars

The study presents the appearance of two genres, utopia and dystopia, in Hungary between the two world wars. First of all, I shall briefly clarify the relationship between the genres, also justifying why they cannot be considered the same.

In the next section, I shall present the historical background. This is justifiable if only because the connection between the state of the country and the style, toolkit and generally low number of novels of the genre in question is clearly visible. "The living and greatest pain of the nation inspires historical sciences and journalism, but it does not find a worthy expression in fiction." – Antal Szerb wrote (1991) about this.

In the main part of my writing, I shall discuss Frigyes Karinthy's *Capillaria* (1921), György Kürthy's *Mars* (1926), Árpád Sebes' *Doktor Gulliver a sarkvidéken* (Doctor Gulliver in the Arctic) (1930) and Mihály Babits' *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom* (Elza pilot or the perfect society) (1933). I shall analyse the work of Karinthy and Babits in somewhat more detail - this is due to their colourfulness, elaboration and importance. In

comparison with the masterpieces of the two great writers, the stories of Kürthy and Sebes seem less original and witty. At the same time, the dystopias of Babits and Karinthy are hardly comparable, since humour and irony define the atmosphere in one, while hopelessness in the other.

Keywords: dystopia, utopia, Babits Mihály, Karinthy Frigyes, Kürthy György, Sebes Árpád

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik: CC-BY-NC-ND-4.0.